УДК: 94(477):316.663-057.85«189/191»

DOI: 10.26661/swfh-2019-52-012

Українська інтелігенція: вибір ідентичності наприкінці XIX – на початку XX ст.

Т. В. Винарчук

*Запорізький національний університет
vynarchuk@ukr.net*

Ключові слова: інтелігенція, ідентичність, національне відродження, державотворення, національно-визвольна боротьба.

У статті автор ставить питання про вибір української інтелігенцією між соціально комфортними імперською, або малоросійською та опозиційною українською ідентичностями в умовах панування Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. Автор аналізує фактори, які спонукали інтелектуалів, які отримували освіту російською мовою та мали перспективи кар'єри в освітніх або державно-адміністративних установах імперії, обирати українську ідентичність, що загрожувало арештами, звільненнями, а значить не мало соціальної привабливості. Вибір був обумовлений різними чинниками: «прагненням визнання», «кризою ідентичності», інтелектуальною доброчесністю, метаемоціями.

The Ukrainian intelligentsia: the choice of identity in the late XIX – the early XX century

T. Vynarchuk

Zaporizhzhia National University

Key words: intelligentsia, identity, national revival, state formation, national liberation struggle.

In the article the author raises the question of the choice of the Ukrainian intelligentsia between socially comfortable imperial or Russian and opposition Ukrainian identities in the conditions of domination of the Russian Empire of the late XIX – the early XX century. The author analysed the factors that prompted intellectuals who were receiving Russian tuition and had prospects for careers in educational or governmental institutions of the empire, at the same time, the choice of Ukrainian identity was threatened with arrests, dismissals and, thus, had little social appeal. The choice was driven by various factors: "desire for recognition", "crisis of identity", intellectual integrity, meta-emotions.

Сучасна політична мапа світу представлена розмаїттям моделей становлення держав, що сформувалися в різних умовах, відрізняються тривалістю існування, а також мають як спільні так і специфічні, унікальні риси. Безсумнівно аналіз українського державотворення в контексті загальносвітових тенденцій має привабливі взаємовигідні перспективи як для вітчизняної науки, так і для західної, зокрема, збагаченням загальносвітового досвіду українським, що дотепер часто для зарубіжних вчених залишається terra incognita, або розглядається через призму радянських та російських історичних стереотипів.

Цілком очевидно, що осередком національного відродження, державотворення, так само як власне становлення нації є інтелектуальна площа, оскільки успішне втілення «національного проекту» неможливе без того інтелектуального

доробку, що об'єднує суспільство, охоплює всі сфери життєдіяльності та спрямовує вектор дії всіх компонентів у напрям його реалізації. Попри активну дослідницьку увагу до національної інтелігенції періоду українського державотворення початку XX століття перед істориками залишається низка наукових завдань, що поступово посідають власну нішу в наукових пошуках вітчизняних вчених. Серед них на наш погляд також вимагає наукового аналізу наступне питання: Чому певна частина освічених вихідців із українських губерній між українською та запропонованою урядом російською імперською ідентичностями обирала опозиційну українську?

За висновками зарубіжних та українських вчених процес створення централізованої Російської імперії міг відбуватися за умови двосторонньої зацікавленості суб'єкта та об'єкта експансії.

Низка наукових досліджень присвячена цій проблематиці, проте в межах даної публікації обмежимося досвідом українського вченого В. Кравченка, який звертається до наукового доробку Зенона Когута, Дейвіда Сондерса, Степана Величенка, Ярослава Грицака [8, с.15-16] та інших дослідників. З одного боку, імперське ядро мало привабливі пропозиції для місцевої еліти, такі як, станові привілеї, забезпечення кріпацтва, фінансовий та соціальний комфорт, кар'єра тощо. На думку вчених, становище українського суспільства в умовах Російської імперії не варто трактувати як екстраординарне, це очевидно типова ситуація для спільнот, що втратили державність і певний період існували в межах імперій. Політика Росії щодо прилучених неросійських територій ґрунтувалася на універсальних формулах апробованих провідними колоніальними державами на захоплених землях у тому числі із використанням релігії, соціальних та матеріальних прерогатив для місцевих еліт тощо.

З іншого боку, підтвердження права на привілеї вимагало від місцевих неросійських еліт засвідчення права на включення до привілейованого стану насамперед через звернення до походження родини, яка, цілком зрозуміло, була тісно пов'язана з історією та розвитком українського суспільства та породжувала парадокси ідентичності локальних еліт в імперії через поєднання різних ідентичностей та лояльностей. Наприклад, у дослідженні культурно-інтелектуальних співтовариств Петербургу та Москви кінця XIV- XIX ст., що були ініційовані публічними особами українського походження, дослідниця І. Колесник підкреслює їх особливу атмосферу, обумовлену патріотичними настроями організаторів та учасників [7].

Однак це все стосується так званої традиційної еліти, а не інтелігенції, кількість та соціальна роль якої зростає одночасно із поступом модернізації в Російській імперії та особливо в українських губерніях. На відміну від традиційної еліти соціальний та матеріальний успіх інтелектуалів не залежав від походження та минулого їх родини, вони не мали привілеїв від народження, натомість кар'єра та фінансові джерела для більшості осіб з освітою залежали від держави, прийняття умов запропонованих імперією, серед яких, насамперед, лояльність (політична, етнічна, культурна тощо) та ідентичність громадянина Російської імперії.

Феномен інтелектуалів у якості об'єкта наукового аналізу проблем формування націй неможливо віднести до інноваційних напрямів. Добре відомий українським вченим лондонський дослід-

ник Ентоні Д. Сміт наголошує на провідній ролі у становленні націй та формуванні національної ідентичності інтелектуалів. Автор широковідомої роботи «Національна ідентичність» виділяє різні типи інтелектуалів, відмінності в їх функціях та ролі, зокрема, продукуванні, поширенні та споживанні ідей нації [12, с.101].

На думку польського професора Я. Кеневича у Східній Європі власне інтелігенція стала рушійною силою формування націй та протистояння іноземному пануванню. Дослідник вважає, що інтелігенція виникла на теренах Польщі, яка після трьох розділів втратила державність. Вчений розглядає виникнення інтелігенції поневоленої Польщі в контексті колоніальної експансії Росії та Німеччини в якості реакції на політику імперій [6, 135].

В науковому аналізі Я. Кеневич використовує термін «цивілізаційний тиск» та ставить питання про його вплив на формування свідомості інтелігенції. «Цивілізаційний тиск» реалізовувався через різні комунікативні канали, особливо через освіту, та здійснював вторгнення в систему цінностей, насилля в духовній сфері, нав'язування дискурсу панівної нації, політичне насилля та обмеження свободи висловлення, неможливість самостійної реалізації трансформацій [6, с.132]. Польську інтелігенцію, яка здобувала освіту в російських навчальних закладах та російською мовою, Я. Кеневич умовно ділить на дві групи. До першої групи історик відносить інтелігенцію, яка обирала бунт та модернізацію, а ту частину, яка погоджувалася на співпрацю з імперією, зараховує до іншої.

Е. Д. Сміт ставить питання, щодо причин активної участі інтелектуалів у процесі становлення націй. Він наводить різні погляди на цю проблему. Наприклад, прагнення влади інтелектуалами, яких не допускають до відповідних структур, криза ідентичності та породжені нею пошуки коріння, свого призначення у соціумі [12, с. 103-104]. Ми можемо залучити висновки Е. Д. Сміта та інших іноземних дослідників до аналізу факторів, які спонукали частину інтелігенції в українських губерніях Російської імперії обирати опозиційну українську ідентичність та брати активну участь в процесі національного відродження, але зрозуміло, що у ситуації із спільнотами, що втратили державність та перебували під владою європейських імперій, цей перелік далеко не повний.

Цілком очевидно, що у створенні національних проектів інтелігенції народів Центрально-Східної Європи, що на початку XX ст. перебували під владою європейських імперій, на відміну від так званих державних народів належало розв'язати

набагато більше завдань. Відповідно до висновків багатьох вчених, інтелігенція європейських держав створювала інтелектуальне забезпечення становлення модерних націй, у тому числі через стандартизацію національної мови, закріплення її через систему освіти, літературу, пресу, а також наповнення та поширення національно-державної ідентичності, яка повинна була трансформуватися у домінуючу. У європейських державах ці процеси не зустрічали перешкод та підтримувались центром. Зокрема, Е. Гобсбаум, відомий британський вчений, в дослідженні формування за його термінологією буржуазної культури, яка мала національний характер, зокрема вказав на роль архітектури та театрів в цьому процесі. У якості прикладу вчений наводить той факт, що в Італії за період 1815-1865 рр. з'явилося 613 театрів. Найважливішим було те, що репертуар в тих театрах заповнювали твори італійських авторів, що перетворювало їх на джерело буржуазної національної культури [15, с.58].

Незважаючи на те, що британський дослідник розглядав процеси зміни одного типу культури іншим, його спостереження заслуговують уваги у вивченні українського національно-культурного відродження кінця XIX – початку XX ст., оскільки Е. Гобсбаум аналізував механізми та шляхи поширення культури буржуазного типу домінуючої меншості суспільства у XIX ст., що у загальних рисах уподібнює цей процес до нав'язування українцям імперської російської культури у період Російської імперії. В Російській імперії також розгорнувся процес формування національної культури та трансформації нації в модерну. У деяких багатонаціональних державах формування модерної нації супроводжувалось такими явищами як асиміляція інших народів, знищення національних культур та нав'язування культури домінуючого ядра.

До таких типів багатонаціональних імперій, які створювали модерну націю в тому числі із знищенням інших культур, можна віднести Російську імперію. Зокрема, у XIX ст. чергова спроба знищення української культурної спадщини та підміни її російською розпочалася заборонаю будівництва церков в українському стилі, який спотворювався у так званих реставраціях давніх храмів, зведенням нових в російській православній традиції. Соціокультурний простір міст активно наповнювався місцями пам'яті російського імперського нарративу. Наприклад, у XIX ст. у Полтаві відбулося позначення подій Полтавської битви, трагічних для українців, але переможних для Російської імперії, такими як монумент Слави (1811 р.), пам'ятник спочинку Петра I (1849 р.), Сампсоніївська церкви (1852-1856 рр.). Таким чином, через пам'ятні публічні

споруди намагалися українцям нав'язати оцінку історичним подіям з позиції імперського панівного центру водночас із наданням негативного сенсу визвольного протистояння Росії.

Також неможливо не згадати систему освіти, яку Російська імперія намагалася створити на руїнах знищеної у XVIII ст. української. Відкриття трьох університетів в губерніях Наддніпрянської України замість занедбаної та врешті-решт закритої Києво-Могилянської академії, мало на меті забезпечення перш за все адміністративного бюрократичного апарату освіченими кадрами з імперською свідомістю. Емський указ 1876 р., доповнював заборону української мови Валуєвським циркуляром у тому числі у сфері театрального мистецтва.

Однак, культурна імперська експансія в українському суспільстві наштовхнулася на перешкоду у вигляді конкуруючої української культури, яка не тільки не зникла під натиском імперії, а навпаки також піднімалась та набувала модерних форм завдяки науковій, громадській та інституційній діяльності патріотичної української інтелігенції.

Українська інтелігенція XIX – початку XX ст. опинилась між двома культурними викликами – російським імперським та українським, в основі яких лежав процес формування модерних націй, а тому скоріше конфліктними. Варто підкреслити, що вибір російської імперської культури засвідчував відповідну ідентичність і належність до російської нації, що давало більше соціальних перспектив, ніж вибір української культури та ідентичності. Цей складний вибір доводилось робити не книжковим романтичним супергероям, а звичайним реальним людям, які, як і сучасники, мали різного характеру зобов'язання, у тому числі родинні, ними оволодівали переживання, захоплення, відчай та інші емоції. Деякі мали сильну волю, а інші піддавались сумнівам. Багатомірність буття людини вказує на те, що не завжди той вибір українського інтелігента розміщувався в однозначній біполярній системі «або, або». Різні мотиви, зобов'язання, прагнення поєднати духовне та матеріальне, рідне та чуже, особисте та громадське обумовлювали множинність стратегій реалізації вибору, які можна узагальнити як компромісні.

У той час коли в європейських державах культура національна за змістом поширювалась та мінімум не зустрічала протидії від влади, імперська політика Росії змушувала українську інтелігенцію розв'язувати фінансові питання, витрачати час та енергію на протидію політики асиміляції, заборон, цензури тощо. Відомий меценат, громадський та культурний діяч кінця XIX – початку XX ст. Є. Чикаленко, який фінансував видання газети «Рада», матеріально підтримував інші часописи

«Селянин» також українських письменників, у своєму щоденнику ділився відчаєм від того, що його власних можливостей на видання газети «Рада» вже не вистачало, йому доводилось постійно шукати додаткові джерела, а розширенню кола передплатників перешкоджав тиск поліції [16, с. 30].

Постійні обшуки та арешти пригнічували, відволікали від важливих справ, забирали сили та підривали здоров'я діячів національного українського відродження. Зокрема, такими відчуттями поділився Є. Чикаленко після чергового обшуку та вилучення листів, записів поліцією у січні 1909 р.: «Трус цей не знервував мене зовсім, досадно тільки: почуваш себе таким приниженим, беззахисним, ображеним» [16, с.46].

Не всі були готовими до самопожертви, ризикувати всім, наражати на небезпеку своїх рідних. Наприкінці XIX – на початку XX ст. освіта дозволяла отримати посаду в державних освітніх установах, адміністративних, лікарнях, реалізуватись на військовій службі тощо, що забезпечувало джерело скромного, але стабільного прибутку та певний соціальний статус. Проте, цей відносний соціальний комфорт можна було втратити із-за участі в опозиційних до імперської російської культури українських громадських культурно-просвітніх організаціях. Наприклад, Є. Чикаленко у своєму щоденнику звернув увагу на емоційний стан та переживання В. Страшкевича, громадсько-політичного діяча, письменника, мовознавця, при арешті у 1907 р.: «Найбільше з нас журився Страшкевич, що по скінченні Духовної академії з великою трудністю добув собі посаду учителя духовної школи в Києві і тепер боявся, щоб начальство не викинуло його з посади» [16, с.22].

Інший український громадсько-політичний діяч Б. Грінченко у «Листах з України Надніпрянської» характеризував патріотичну діяльність української інтелігенції як «щоденна праця без надії не тільки на заробіток, але й на славу» [2, с.37]. У його роздумах ми також не бачимо райдужного життя українського діяча, наповненого пошаною, вдячністю, сприятливими умовами для творчості та матеріальним достатком.

Чи маємо право дорікати за це тим українським громадсько-політичним діячам? З одного боку, на їхні вчинки та рішення також впливав властивий натурі людини інстинкт самозбереження, цілком природне прагнення до покращення матеріального стану та комфорту життя. З іншого, наприкінці XIX – на початку XX ст. влада імперії здавалась вічною та непохитною, ніщо не віщувало про її розпад. В таких умовах перспективи українського національного, а тим більше державного відродження, здавались примарними, що по різному

впливало на свідомість тогочасних українських патріотів – одних це стимулювало до більш рішучих дій, радикалізації концепцій, іншим навіювало відчай та спонукало до обережності в діяльності, поміркованості поглядів. Ніщо так не стимулює та не надає рішучості у виявленні ідентичності, як хоча б маленька надія на розпад імперії, відчуття досяжності змін, як, наприклад, у той момент, коли почала хитатися імперія в умовах Першої світової війни, а тим більше із поваленням монархії в лютому 1917 р.

Із сьогодення незалежної України важко оцінювати ті різні позиції, але очевидно, що в тих умовах, під контролем та тиском імперської влади, навіть обережна, поміркована діяльність варта поваги, оскільки навіть за стриманою позицією стоять невідомі широкому загалу великі зусилля внутрішньої боротьби, подолання себе, складний вибір між матеріальним та духовно-інтелектуальним комфортом. Всі вони, і активісти, і радикали, і помірковані, закладали великі та маленькі цеглини фундаменту майбутнього державного відродження України.

Такий приклад поміркованої позиції та обережної діяльності наведено у щоденникових записах Є. Чикаленка. Він вказує на те, що український громадський і державний діяч Володимир Науменко у середовищі української патріотичної інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. був відомий як «дипломат»: «... завжди був лояльний, далекий від опозиції урядові і раз у раз намагався бути в добрих відносинах з начальством, за що і придбав собі в українських колах репутацію «дипломата». Він був директором приватної гімназії, а разом з тим і головою російського «Общества Грамотности», яке між іншим видало і скільки книжок українською мовою» [16, с. 27].

Відповідно до участі у справі національно-культурного відродження Б. Грінченко у середовищі української інтелігенції виділяв чотири типи: 1) повністю інтегровані до російського імперського суспільства; 2) «москалізатори»; 3) пасивна інтелігенція, яка проявляла українську ідентичність 4) нечисельна активна група інтелектуалів [2, с.35]. До групи «москалізаторів» він відносив і тих, хто свідомо сприяв реалізації концепції «єдиної народності», і тих, хто із щирими задумами просвічував народ, але робив це російською мовою. Серед цього типу найгострішої критики від Б. Грінченка зазнавала Христина Алчевська: «Вона тридцять років деморалізувала народ і, думаючи, що служить просвіті, послужила темній темряві, послужила ідеї пожирання меншого більшим» [2, с.35].

Незважаючи на ризикованість активної патрі-

отичної діяльності в Російській імперії частина українських інтелектуалів не припиняла свою справу та з оптимізмом очікувала «час, що процвіте життя українське пишним цвітом» [2, с.36]. Що надавало сили, де було джерело натхнення для цього типу української інтелігенції? Чому ця меншість наважувалась протистояти системі? Чому примарні далекі перспективи громади для них переважували особисті інтереси реального життя?

Українська дослідниця Т. Портнова до аналізу поглядів української інтелігенції залучила історичний досвід європейських країн та вказала на такі спільні фактори у формуванні поглядів української інтелігенції та інтелігенції інших держав Європи, як захоплення філософією Просвітництва, романтизмом, згодом ідеями соціалізму [10]. Цілком зрозуміло, що ідеї гуманізму, рівності, демократії не могли не впливати на світогляд української інтелігенції, проте ними неможливо вичерпно пояснити їх протест. Адже в цілому в Російській імперії в інтелектуальному середовищі поширювалися ідеї необхідності модернізації політичної системи держави у напрямку її демократизації, запровадження громадянських прав і свобод, розширення мережі освіти, що мало кричущу актуальність для відсталої від тогочасного європейського світу країни. Ідеї гуманізму та демократизму на порядок денний ставили проблеми гідності та рівноправності людини незалежно від соціального, релігійного та національного статусів чим також викривали безправне становище українців. На відміну від російської, українська інтелігенція не обмежувалася загальнодемократичними ідеями та у першу чергу спрямовувала зусилля на розв'язання завдання національно-культурного відродження.

Е. Д. Сміт наводить різні погляди на причини залучення інтелектуалів до національних рухів. Зокрема, він розмірковує над припущенням, що особливо в умовах колоніалізму фактором націоналізму інтелектуалів була їх «озлобленість» через усунення їх від влади. Проте Е. Д. Сміт доволі скептично оцінює концепцію «прагнення влади», оскільки обмежені можливості визначення мотивів діяльності інтелектуалів, натомість прикладів їх прагнення та досягнення політичної влади незначні [12, с.103].

Чи варто відкидати так званий фактор «прагнення влади» в характеристиці діяльності національної інтелігенції в Російській імперії? Не будемо поспішати ні спростовувати його, ні приймати за основну гіпотезу. З одного боку, дослідники відзначають, що у середовищі вищих державних посадовців Російської імперії вихідці із неросій-

ських народів, у тому числі із українців, не були винятковим явищем. Американський дослідник Марк фон Гаґен зазначає, що «космополітичну еліту» Російської імперії також доповнювали русофіли-українці з лояльністю до держави та монарха, яка домінувала над національною [9]. З іншого, маємо численні факти упередженого ставлення на національно-релігійному ґрунті з боку представників етнічного ядра-росіян до представників інших народів імперії. Наприклад, в російській літературі образ поляка частіше мав негативний характер, а в російських історичних дослідженнях другої половини XIX – початку XX століть на науковому ґрунті визначались непривабливі риси польського національного характеру таким чином, щоб обґрунтувати поділи Польщі [13, с.46].

Упередженість та недовіра до польського населення, насамперед шляхти, визначала політику уряду Російської імперії, яка мала дискримінаційний характер. Російський дослідник Л. Горизонтов у монографії «Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.)» (М., 1999) наводить численні законодавчі документи відповідно до яких обмежувалась служба поляків на військових та державних посадах, здійснювалась політика їх розселення у «великоросійських» губерніях якнайдалі від польських територій та Правобережної України. Автор наводить приклади також і неофіційних усних приписів польської кадрової політики в Росії [1, с.66].

Національна політика Російської імперії не була послідовною, тому у деяких державних установах та на Правобережній Україні всупереч визначеним правилам кількість поляків перевищувала «плановану» межу, що викликало занепокоєння та обурення росіян особливо під час спалахів польської національно-визвольної боротьби. Відхід від офіційних принципів щодо служби поляків мав здебільшого ситуативний характер та часто обумовлений зростанням потреби в кваліфікованих спеціалістах як у державному так і приватному секторах в умовах прискорення модернізації країни [1, с.65-69]. В обґрунтуванні недовіри до поляків наголошувалося на їх приналежності до католицизму, який сприймався як ворожий до православного російського світу.

Щодня поляк в Російській імперії відчував цю недовіру та ворожість. Маючи освіту та кваліфікацію він змушений був докладати зусилля для подолання перешкод у здобутті посади, шукати можливості для обходу приписів щодо губернії проживання. Навіть у спогадах гетьмана П. Скоропадського знаходимо цю тотальну недовіру до поляків у тому як він висловився про ад'ютанта:

«Адъютант Черницкий был скрытый враг России, как поляк...» [11, с.57].

Упередженість та недовіра на національно-релігійному ґрунті у першу чергу ускладнювала життєву реалізацію освічених поляків в Російській імперії, обмежувала їх можливості підняття соціальним «ліфтом». Чи могло це спричинити піднесення національних почуттів та спонукати до участі у національно-визвольній боротьбі польських інтелектуалів? Очевидно, що так. Адже це була брутальна несправедливість, коли людина не могла просунутись по службі або служити в рідній губернії не із-за відсутності освіти, недостатніх інтелектуальних, професійних якостей, а із-за ознак, які отримувала при народженні – національність та релігійну традицію.

Ми розділяємо сумніви Е. Д. Сміта щодо «прагнення влади» інтелектуалами в колоніальних провінціях, що спонукало їх до участі в національних рухах. На наш погляд, скоріш це було «прагнення визнання».

Професор Стенфордського університету Френсіс Фукуяма в аналізі розвитку сучасних демократичних політичних інституцій бере до уваги біологічні витоки соціальної поведінки людини та звертає увагу на такий ризик поведінки людини як прагнення визнання: «Визнання – це не благо, яке можна спожити. Воно радше є інтерсуб'єктивним ментальним станом, за якого одна людина визнає цінність або статус іншої людини, або ж богів, звичаїв чи / і вірувань її» [14, с.58]. Він зазначає, що прагнення людини до визнання є біологічно детермінованим [14, с.59]. Американський філософ підкреслює, що боротьба за визнання також була рисою колективної поведінки, тобто люди боролися також за визнання поваги до способу життя, звичаїв, вірувань спільноти.

В Російській імперії поляки, їх право на державу, католицька віра не просто не мали цінності, навіть більше, за рахунок їх приниження російській світ стверджував уявну власну перевагу. Поляки в імперському російському соціумі не мали визнання цінності, вони залишалися «чужими», атмосфера недовіри та ворожості відштовхувала їх та спонукала до пошуків можливості створення «соціуму визнання». У такому розумінні «прагнення визнання» спонукало національну інтелігенцію до національно-визвольної боротьби.

«Прагнення визнання» також підбурювало українських інтелектуалів в Російській імперії до національно-визвольної боротьби, хоча на перший погляд у цій державі у порівнянні із поляками-католиками православні українці не протиставлялися православним росіянам, їх не розглядали як ворожий елемент що загрожує російському право-

славному світу. Варіативності національної політики Російської імперії присвячено широковідоме дослідження австрійського дослідника Андреаса Каппелера «Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад». Вчений переконує, що національна політика поліетнічної держави не була однаковою ні в просторовому ні в хронологічному вимірах, у кожному конкретному випадку її визначали соціальні, економічні, етнокультурні, релігійні тощо чинники [4].

Численні етноси, якими володіла Російська імперія, відрізнялися статусом та правами відповідно до ієрархії лояльностей, серед яких А. Каппелер визначає три групи: політичні, соціально-економічні, культурні [3]. Домінуюча лояльність змінювалась під впливом політичної ситуації, зовнішніх чинників або регіональних особливостей. Змінювалась російська імперська лояльність до українців.

Українці в ієрархії етносів Російської імперії сприймалися позитивно до тих пір, поки не проявляли прагнення вийти за межі дозволеного малоросійства, яке проголошувало українців складовою «великоросійської» нації, а культурні відмінності викликали поблажливе милування [5, с.99]. У цьому полягає підступність та лицемірство національної політики Росії по відношенню до українців, адже на перший погляд не було підстав для ворожого ставлення та недовіри, що створює помилкове враження про визнання та рівноправність росіян та українців в імперії. Однак, щойно українська інтелігенція поставила питання про право навчання українською мовою, обґрунтувала самобутність української мови, культури, окремішність нації, а тим більше сформулювала скромні політичні вимоги у формі автономії під владою Росії, на поверхню імперської риторики по відношенню українців вийшли звинувачення у сепаратизмі, а українці перетворились у мазепинців, які загрожували єдності імперії [3].

Включення українців як невіддільної складової до схеми російського націотворення та державної історії мало більше загрози для українських перспектив, ніж майже відверта ненависть та недовіра до поляків. Для Російської імперії українське питання, виокремлення українців навіть на культурному рівні, практично набувало значення самозбереження, відповіді на виклик «бути чи не бути» нації та імперії, тому, як зазначає А. Каппелер: «А тому великий брат мусив тримати малого під опікою з великою підозрою поглядаючи на польського кузена, який упадає коло українців і шукає їхньої прихильності» [5, с.126].

Заперечення існування української мови, заборона навчання та книгодрукування рідною мовою,

звинувачення у сепаратизмі за вимогу елементарного права на національну освіту також спонукало українських інтелектуалів до «прагнення визнання» через національно-визвольний рух.

Загальновідомо, що внаслідок модернізації змінюється соціальна структура суспільства, зокрема збільшується кількісно та якісно група інтелігенції, зростає її роль та значення. Оскільки інтелігенція безпосередньо не створює матеріальних цінностей, то цілком слушно у XIX ст., як і у XX ст., перед українською інтелігенцією поставало завдання осмислення функцій інтелектуалів в суспільстві, пошуку місця в модернізованому світі, що повернуло їх увагу на духовну та інтелектуальну площину соціуму. Осмислення місця у суспільстві вимагало від українських інтелектуалів зробити вибір якої спільноти, української або імперської російської, вони будуть забезпечувати інтелектуальний, духовний та культурний розвиток? «Криза ідентичності», яку Е.Д. Сміт розглядає як чинник залучення інтелектуалів до національних рухів [12, с.103-104], сприяла пошуку не тільки свого коріння, «своїх» спільнот, а також принциповому вибору інтелігенції українців та інших народів Російської імперії. Обійти цей вибір інтелігенція не могла, оскільки продукт творчої та інтелектуальної діяльності має уявного адресата, того, кому це буде зрозуміло, близьким духовними цінностями, зверненням до давніх традицій, образів, фольклору, історичної пам'яті тощо. Яскравим прикладом є надзвичайна популярність серед українців вже у XIX ст. творчості Т. Шевченка. Освіта та інтелектуальний розвиток якої спільноти, російської чи української, потребує підтримки, від тих, на кого покладена за це суспільна відповідальність. Цілком зрозуміло, що вибір ідентичності інтелектуала XIX-XX ст. мав різні варіанти: імперської російської, малоросійської або бунтівної української.

Варто не забувати також про властивості інтелектуальної діяльності в принципі, зокрема таких як інтелектуальна доброчесність, прагнення істини. Для багатьох українських тогочасних дослідників фольклору, мови, історії, всіх тих, хто критично осмислював джерела, зіставляв нав'язувані історичні схеми із реальним життям, тих,

хто мислив науковими критеріями, а не політичними імперськими, факти неспростовно свідчили про самотність української мови та нації, що викривало ненауковість імперського міфу про «велькоруську» націю та малоросійське «нареччє». Відмовитись від поглядів всупереч фактам для інтелектуала рівнозначно зраді собі та науки, хоча деякі обирали зраду та соціальний комфорт.

Інтелектуалам, як і всім людям, безумовно властиві емоції. За висновками вчених емоції виконують важливу роль у соціумі, допомагають людям співіснувати та взаємодіяти. Наприклад, так звані емоції метанорми - гнів, сором тощо, коли принижують цінне для певної групи, релігійний ритуал [14, с. 57]. Патріотизм також обумовлений емоціями, що ґрунтуються на любові до батьківщини, рідної культури, народу. Емоції любові підсилювали емоції гніву від приниження батьківщини та спонукали до національно-визвольної боротьби не тільки інтелігенцію.

Із позицій сучасної демократичної незалежної України вкрай важко осмислювати діяльність патріотичної діяльності української інтелігенції, коли бути патріотом простіше та безпечніше, ніж під владою царської Росії. Вибір українській інтелігенції XIX – початку XX ст. давався не просто та був обумовлений різними чинниками: «прагненням визнання», «кризою ідентичності», інтелектуальною доброчесністю, емоціями гніву від несправедливості та приниження українського народу, любові та патріотизму. Людина з освітою мала можливість обрати пропоновану урядом імперську російську, або малоросійську ідентичність та претендувати на кар'єру із відповідним соціальним комфортом. Разом з тим, поміж тих, хто обирав опозиційну українську ідентичність, не всі були готові на відкритий бунт, активну та послідовну діяльність, за що зазнавали гострої критики, наприклад, від Б. Грінченка. З одного боку, навіть помірковані українські діячі заслуговують на повагу за сміливість свого вибору, перемогу над собою, страхом, духовним та матеріальним. З іншого, різні стратегії українських інтелектуалів вимагають наукового аналізу, систематизації, типологізації та визначення їх внеску у національне визволення українців.

Джерела та література:

1. Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). Москва : Индрик, 1999. 272 с.
2. Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. Київ, 1994. 188 с.
3. Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії. Київська старовина. 2001. №5. С.8-20.
4. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів : УКУ, 2005. 360 с.
5. Каппелер А. Нерівні брати. Українці та росіяни від середньовіччя до сучасності. Чернівці : Книги – XXI, 2018. 320с.
6. Кеневич Я. Интеллигенция и империя. Ab Imperio. 2011. №1. С. 131–162.
7. Колесник Ірина. Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. 596 с.
8. Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ : Вид-во Часопис «Критика», 2011. 544 с.
9. Марк фон Хаген. Русско-украинские отношения в первой половине XX века. URL: <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz15.htm>
10. Портнова Т. Любити і навчати: селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини XIX століття. Дніпропетровськ: Ліра, 2016. 240 с.
11. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 - грудень 1918 – Memoirs. End of 1917 - december 1918. Київ; Філадельфія, 1995. 492 с.
12. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / Пер. з англійської П. Тарашука. Київ : Основи, 1994. 224 с.
13. Фалькович С. Восприятие русскими польского национального характера и создание национального стереотипа поляка. Поляки и русские в глазах друг друга / Отв. ред. В.А. Хорев. Москва : Индрик, 2000. С. 45-71.
14. Фукуяма Ф. Витоки політичного порядку. Від прадавніх часів до Французької революції / пер. з анг. Роман Корнута. Київ : Наш формат. 2018. 576 с.
15. Хобсбаум Э. Разломанное время. Культура и общество в двадцатом веке. Москва : Издательство АСТ: CORPUS. 2017. 384 с.
16. Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). Київ : Темпора. 2011. 479 с.